

ДИХОТОМІЯ ПЕРЕКЛАДАЦЬКИХ СТРАТЕГІЙ ОЧУЖЕННЯ ТА ОДОМАШНЕННЯ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Валерій ПОДМІНОГІН, Аліна ЯКИМЧУК (Харків, Україна)

У статті розглянуто зміни перекладацьких стратегій у німецькій та українській перекладацьких традиціях, що пов'язано із станом цільової полісистеми і суспільно-історичною ситуацією в цих країнах, та проведено порівняння історії розвитку українського та європейського перекладу.

The study deals with the development tendencies of German and Ukrainian translation strategies, their connection with the status of target polysystem as well as the social and historical situation in these countries, and with the comparison of the development of these strategies in Ukraine and Europe.

Процес перекладу – це процес пошуку схожих рис між мовами та культурами. Визначення цих рис можливе лише тому, що перекладач постійно стикається із відмінностями між ними. Але переклад не може і не повинен бути спрямованим на усунення цих розбіжностей, перекладений текст має бути місцем проявлення іншої культури, де читач помічає культурно чуже; переклад має зберігати відмінності, певну чужість оригіналу, нагадувати читачу про надбання та втрати процесу перекладу та про відстань між культурами.

В епоху глобалізації, коли питання про вивчення та збереження національних культур стоїть досить гостро, дослідження методів перекладу, які сприяють збереженню культурного розмаїття європейських країн, є актуальним. Предметом дослідження є діяльність українських та німецьких перекладачів ХІХ-ХХ ст., метою – простежити спільні риси розвитку перекладу в Україні та Європі.

Кожна фаза перекладацького процесу – вибір оригіналу та стратегії перекладу, його редагування та прочитання – відчуває вплив різних культурних цінностей, що існують у цільовій культурі. Перекладач може підкоритися чи протистояти цим цінностям, і в залежності від цього він надає перевагу одній з можливих стратегій – очуження або одомашнення оригіналу.

Переклад-очуження, запропонований Ф. Шляермахером і розвинутий його послідовниками в епоху Романтизму, вважають явищем, властивим саме німецькій культурі, з окремими нечисельними випадками в англomовному і російському перекладах (прихильниками цієї стратегії були Ф. Ньюмен, Дж. Нотт, В. Морріс, Д.Г. Розетті, Е. Паунд, П. Блекберн, А. Фет, В. Брюсов, Б.М. Сенапаті та А.М. Сенапаті) та в китайській перекладацькій традиції, де він виконував функцію оновлення мови та збагачення культури.

На думку романтиків, переклад-очуження виконував функцію пізнання інших культур, розвитку цільової мови та відтворення індивідуальності автора. Вперше ґрунтовно з цією ідеєю виступив у 1813 році Ф. Шляермахер у лекції «Про різні методи перекладу», хоча ще за три місяці до появи цієї лекції Й.В. Гете вів мову про три епохи перекладу, і саме переклад-очуження підходить під критерії третьої і найвищої епохи перекладу.

Заслугою Ф. Шляермахера стало і те, що він розглядав переклад як герменевтичний процес. За його теорією, об'єктивне і суб'єктивне в процесі перекладу треба поєднати так, щоб перекладач, а за ним і читач, відчули себе всередині автора, іншими словами, герменевтичний переклад – це “емфатична самопроекція перекладача на креативну діяльність автора” [5: 163].

Через більше ніж 150 років у 1975 р. до зв'язку герменевтики та перекладу повернувся Джордж Стайнер, який розробив власну періодизацію розвитку теоретичної думки щодо перекладу. І саме період, пов'язаний з теоретичною та практичною діяльністю німецьких романтиків (ХІХ ст. – II чверть ХХ ст.), цей дослідник називає герменевтичним, оскільки він характеризується пошуками теоретичної основи для практичної діяльності та спробами відповісти на питання, що стосуються розуміння перекладу та збагнення місії перекладача.

Інший представник німецького Романтизму Ф. фон Гумбольдт у передмові до власного перекладу «Агамемнона» Есхіла вів мову про два різних поняття «чуже» і «чужість» та наголошував на тому, що в перекладі має відчуватися не чужість, а чуже – лише риси, притаманні чужій культурі, мові, літературі.

Яскравим прикладом використання стратегії очуження є перекладацька спадщина Ф. Гельдерліна, який надавав перевагу семантичній, синтаксичній та граматичній чужості літературного тексту. Наводимо для ілюстрації уривок з його перекладу «Другого Олімпійського гімну» Піндара:

«Ihr Herrscher auf Harfen, ihr Hymnen!
Welchen Gott, welchen Heroen,
Welchen Mann auch werden wir singen?
Da Pisa Jupiters ist,
Die Olympias aber
Gestiftet Herakles hat,
das Erstlingsopfer des Kriegs» [8: 51].

У наведеному уривку можна знайти всі аспекти чужості – лексичну (наявність екзотизмів), семантичну (незрозумілість певних місць), синтаксичну (незвичний порядок слів у реченнях), граматичну (нетрадиційне з'єднання слів у словосполученнях) та поетичну (з'єднання строф, ритм поезії). Для перекладів Ф. Гельдерліна характерним є прийом жорсткого з'єднання «harte Fügung» (*harmonía austerá*), що використовувався в античній стилістиці. Суть його полягає в тому, щоб створити із словосполучення складне слово і використати його замість словосполучення або поєднати слова, що зазвичай не сполучаються у реченні, з метою порушення гладкості сприйняття поетичного твору та стилістичного увиразнення мовлення. Наприклад, в перекладі «Антигони» він пише: «Es ist deutlich, du purpurst ein Wort», хоча за нормами німецької мови треба було б сказати «purpur farben» [10: 180]. Такий прийом часто використовували у своїй творчості Піндар та Есхіл, тому Ф. Гельдерлін вважає за необхідне відтворити цей прийом у перекладі, зберігаючи поетичну чужість грецької поезії.

У ХХ ст. до такого прийому у своїх перекладах грецької поезії вдавався Штефан Георге. Як і Ф. Гельдерлін, Ш. Георге використовував при перекладанні Гімнів Піндара прийом жорсткого з'єднання (*harte Fügung*) і створював неологізми «schmeichelchor», «sternenstädte», «schaumgewinde», «zaubertoll», «wellenauen», «tatenmeere», «wonderstaben», «schattenkuss», прикметники «traumesschwer», «heissshauchend», «himmelgrün» та порушував сполучуваність слів, вживаючи такі словосполучення, як «durftende kühle», «rettende schwäche», «erkorener rauch», «grell lohe wolken», «törichte ekstase» [11: 83].

Пізні романтики, найяскравішою постаттю серед яких був В. Беньямін, розвинули ідеї Ф. Шляєрмахера та В. фон Гумбольдта у першій половині ХХ ст. та піднесли їх на вищий рівень. Для В. Беньяміна переклад-очуження – це засіб віднайти «чисту мову» шляхом відсіювання всього зайвого та проникнення до суті інтенцій автора першотвору. Задля досягнення цієї мети він використовував у перекладі лексичну, семантичну, синтаксичну та поетичну чужість. Проаналізуємо уривок з перекладу В. Беньяміном «Квітів зла» Ш. Бодлера:

La sottise, l'erreur, le péché, la lésine,	Dummheit Verirrung Sündenstand und Borgen
Occupent nos esprit et travaillent nos corps,	Befängt uns geistig und verzehrt den Leib
Et nous ali,entons nos aimable remords,	Und Reue nähren wir zum Zeitvertreib
Comme les mendiants nourrissent leur	Wir Bettler schmausend ihr Geschmeiß
vermine [9: 243].	versorgen [9: 243].

Перше, що кидається в очі в перекладі В. Беньяміна, – це повна відсутність пунктуації, що характеризує наявність синтаксичної чужості. Іншою рисою цього перекладу є також і відсутність артиклів. Взагалі, помітно, що В. Беньямін, на відміну від його попередника, скоріше прагне деконкретизувати текст та зробити його менш зв'язним [9: 245].

Погляди пізнього романтика Вальтера Беньяміна стали підґрунтям для неоромантичного напрямку в перекладі, який очолила Мерлін Гаддіс Роуз у другій половині ХХ с. Для неоромантиків переклад-очуження є способом розширення виражальних можливостей цільової мови, відходу від усталених поетичних традицій, введення читача в процесі стереоскопічного читання у міжпороговий простір, що існує між першотвором та оригіналом, де він може насолодитися всіма тонкощами мови і культурних відмінностей та отримати когнітивне задоволення від літературного твору мистецтва.

Протилежна перекладацька стратегія одомашнення представлена у французькій, російській та англо-американській традиціях, принаймні з часів Н.П. Д'Абланкура, Ж.-Ф. Дусі, Д. Денгема, Д. Драйдена, В. А. Жуковського, Б. Пастернака та Колардо. Романтичному перекладу протиставляється класицистичний переклад, головна мета якого створити такий транслят, який відповідав би смакам більш широкого кола цільової аудиторії, чітко дотримувався норм мови перекладу та був би пристосованим до культурних традицій цільової сторони. Звичайно ж, цільовою аудиторією таких перекладів є більш широке коло читачів, тому вони вважаються більш успішними. Так, наприклад, французький перекладач Жан Франсуа Дусі (1733-1816), адаптуючи «Отелло» В. Шекспіра до французької сцени, вирішив змінити фінал цієї драми. Ще одним яскравим прикладом застосування стратегії одомашнення в перекладі можуть слугувати переклади Іринарха Введенського творів Ч. Діккенса та В. Теккерея, характерною рисою перекладацької діяльності якого було прикрашальництво. Там, де в оригіналі читаємо «house», в перекладі знаходимо: «фамільный наш, сосредоточенный пункт моих детских впечатлений», а вислів «I kissed her» перекладач подає: «я запечатлел поцелуй на её вишневых губках». [6: 40–41].

Стратегію одомашнення використовував у своїй діяльності і Б. Пастернак, перекладаючи трагедії В.Шекспіра:

Angels and <u>ministers of grace</u> defend us!	<u>Спасители небесные</u> , спасите!
Be thou a spirit of health or <u>goblin</u>	Благой ли дух ты, или <u>ангел зла</u> ... [7: 166]
<u>damn'd</u> ... [12]	

Як видно з наведених цитат, Б.Пастернак замінює чужі для російського читача поняття «ministers of grace», «goblin damn'd» більш знайомими «спасители небесные» та «ангел зла».

Можна зробити висновок, що з XVIII по XX століття стратегії очуження та одомашнення в Європі змінювали одна одну в залежності від суспільно-політичної ситуації в країні, крім того, жодна із стратегій не використовувалась перекладачами у чистому вигляді без домішки елементів іншої, мова може йти лише про домінування тієї чи іншої стратегії. У XX столітті на зміну класицистичній концепції смислового перекладу, в основі якої лежить стратегія одомашнення (Н.П. Д'Абланкур, Д. Драйден, В. Гете), прийшла неокласицистична концепція (Р. Блай та ін.), а романтичну концепцію Ф. Шляєрмахера, В. Гумбольдта, що базується на стратегії очуження, дещо трансформувала пізньоромантична концепція В. Беняміна та неоромантична – М. Г. Роуз.

Подібна еволюція відбувалась не лише у західноєвропейських традиціях перекладу, а і в українських. Так, українська неокласицистична школа представлена такими непересічними постатями, як М. Зеров, В. Мисик, Д. Павличко, М. Лукаш, Г. Кочур, М. Паламарчук, тоді як неоромантичну необуквалістичну школу ведуть за собою І. Костецький та В. Барка.

Активний розвиток перекладацької діяльності в Україні розпочався в 20-30 рр. XIX століття, коли в українській перекладацькій традиції панував метод одомашнення. С. Руданський, перекладаючи «Іліаду» Гомера, вважав за можливе обходитись без славнозвісних гомерівських епітетів та перекладати міфологічні імена, називаючи Музу Співою, Аїда – Невидом, а сина Пилея – Пильєнком, як, наприклад, у наступному уривку:

«Про гнів співай, Співо, Пильєнка Ахіла
 Лютий, що тьму лиха наробив ахеям,
 Багато душ сильних к Невиду справив
 Молодців, самих же оддав псам на страву» [1: 610].

Та вже в кінці XIX ст. на зміну стратегії одомашнення в Україні приходять стратегія очуження, яку започаткував видатний майстер слова І.Я. Франко. Для збереження етнокультурної приналежності оригіналу, для того, щоб читач відчув, що перед ним не оригінальний твір української літератури, а поезія, чи проза, створена представником чужої культури чужою мовою, І.Я. Франко використовував багато запозичень, часто зберігав порядок слів іншомовного речення. Продовжуючи ідеї німецьких романтиків, І.Я. Франко виступив з пропозицією створити золотий фонд українських перекладів від античних авторів до письменників сучасності.

До перекладачів, що надавали перевагу перекладу, який пристосовує першотвір до норм мови і культури перекладу, належали Л. Боровиковський, С. Руданський, А. Метлинський, Т. Шевченко, П. Куліш, В. Мисик.

У час піднесення національної самосвідомості українського народу переклад прагне збагатити рідну мову і культуру за допомогою стратегії очуження, в такий час перекладам присвячують свою діяльність І.Я. Франко, М. Старицький, П. Грабовський, М. Бажан, І. Костецький, Борис Тен та В. Барка.

У кращих традиціях перекладацької концепції німецького романтизму створював свої переклади Борис Тен. На відміну від попередніх перекладачів «Одісеї», Борис Тен прагнув збагачувати, розвивати рідну мову, що одночасно дало можливість точніше відтворити життя грецького суспільства гомерівської епохи, хоча і несло на собі певний наліт семантичної чужості, що особливо проявляється у калькуванні характерних для стилю Гомера епітетів «винозора», «богосвітлий», «далекострільний», «велешумний», «срібнолукий», «білораменна», «бистроока», «гостролезий» [2].

Задля збереження такої риси англійської мови, як домінування односкладових слів, інший видатний представник українського перекладу І. Костецький використовував в перекладах, вдаючись до збереження лексичної та граматичної чужості оригіналу, односкладові, редуковані українські слова: іменники – «персть», «скін», «юнь» та ін.; прикметники – «сух», «чуж», «вбог» та ін.; дієприкметники – «люблен», «незван», «порепан», «зроджен» та ін.; прислівники – «з'юна», «наз'яв», «зчужа», «встик», та ін.; дієслова – «в'явля», «сяга», «р'ша», «зновсь» (наказовий спосіб), «дивіте» (наказовий спосіб) та ін [3: 372].

Ефекту очуження в його перекладах сприяє також велика кількість запозичень: panisks - паніски, sistrum - систрум, osmosis - осмос; калькувань: the smell of pine - пахощі піній, viper - віпера, to get tin - щоб здобути цину, go down into the piazza - дійти до п'яци; суворе дотримання порядку слів [3: 433] англійського оригіналу, що, звичайно, знижує читабельність перекладу.

Безумовно, І. Костецький, як і Ф. Шляєрмахер, Ф. Гельдерлін а пізніше В. Беньямін та Ш. Георге, розраховував не на масового читача в тому розумінні, що масовий читач ототожнює переклад з першотвором і не прагне додаткового прямого чи опосередкованого звертання до оригіналу. Ідеальний читач для нього – «філолог, літератор чи просто літературний гурман, який достатньо розуміється на художніх стилях, щоб зуміти відрізнити добру стилізацію від поганої, і цікавиться першотвором не поверхнево, а хоче одержати змогу збагнути його як високоорганізовану систему прийомів» [4: 139]. Схожу позицію висловлював і Ф. Шляєрмахер у своїй лекції про різні методи перекладу.

В основі стратегії очуження, яку використовували як німецькі романтики та неоромантики, так і представники романтичної та неоромантичної традиції, в українському перекладі лежить відтворення всіх аспектів чужості тексту оригіналу в перекладі – лексичної, семантичної, синтаксичної, граматичної та поетичної. Відмінність полягає у частоті вживання цих аспектів чужості в практичній діяльності: німецькі перекладачі, в першу чергу, використовували семантичну, синтаксичну, лексичну та поетичну чужість (В. Гумбольдт, Ф. Шляєрмахер, Р. Боргхардт), рідше вдаючись до відтворення граматичної чужості оригіналу (Ф. Гельдерлін, В. Беньямін), українські перекладачі, в свою чергу, сміливіше вдавались до граматичних та лексико-семантичних експериментів (І. Костецький, В. Барка, Юрій Клен, М. Лукаш), ніж до синтаксичних та поетичних (М. Зеров, Г. Кочур).

Отже, виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що вся історія дискусій про методи художнього перекладу, по суті, зводиться до змагання між двома екстремально протилежними позиціями – класицистичною теорією інтерпретативного, приємного для читання перекладу і романтичною теорією буквалістичного перекладу (за термінологією О.М. Фінкеля та Л.В. Коломієць), яка з часом трансформувалась у неоромантичну (необуквалістичну теорію), засновником якої стала Мерілін Г. Роуз. Обидві крайні позиції відкидаються багатьма теоретиками художнього перекладу у прагненні віднайти золоту середину.

Вибір стратегії перекладу залежить, крім суб'єктивних уподобань перекладача та гатунку тексту оригіналу, від багатьох об'єктивних факторів, до яких на думку Л.В. Коломієць [3: 27–33] належать:

- Цільова аудиторія перекладу та стан цільової полісистеми;
- Кількість існуючих перекладів певного твору в цільовій літературі. Потреба у форенізуючій перекладі виникає особливо гостро, коли створюється критично велика кількість перекладів-одомашнень, які роблять відстань між читачем та оригіналом все більшою;
- Функція першотвору у цільовій літературній полісистемі. Головна функція перекладу одомашнення – розбудова вже існуючої в цільовій культурі літературної традиції, тоді як функція перекладу очуження полягає у введенні до цільової літератури нових стилів, висловів, засобів та прийомів.

Переклад-очуження, що лежить в основі як романтичної, так і неоромантичної перекладацької традиції є, за висловом Л.В. Коломієць, елітистським за своєю природою. Метою такого перекладу є познайомити спеціалістів, а не широку аудиторію, з особливостями чужої мови та чужих літературних традицій. Його цільовою аудиторією є читачі, які мають за мету не вперше ознайомитись з певним твором, а пізнати його глибше чи по-новому. Зазвичай, такий читач є білінгвом, але не є поетом і перекладачем, і в процесі стереоскопічного читання може відчути майстерність як автора, що створив шедевр, так і перекладача, який відтворив всі нюанси задуму, фігури мови та інтенції творця оригіналу.

Цілком ймовірно, що стійка актуальність романтичної ідеї перекладу-очуження у XIX–XX століттях пов'язана із самоствердженням та самоактуалізацією культурної еліти цього періоду, яка болісно реагувала на зростання культури масового вжитку і намагалася відстояти свої права на головну роль у розвитку національної культури.

Наявність спільних рис у перекладах німецьких романтиків та українських перекладачів другої половини XIX – середини XX ст. пояснюється подібною історичною та культурною ситуацією, що склалася в Німеччині у XVIII–XIX ст. та в Україні XX–XXI ст., – створення єдиної нації, перехід до вживання єдиної мови та піднесення національної свідомості громадян. І взагалі, для української перекладацької традиції стає все більш поширеним сприйняття перекладу з точки зору збереження національних традицій та культурного розмаїття, що дає можливість зробити висновок про українську школу перекладу як невід'ємну частину європейської перекладацької традиції.

БІБЛОГРАФІЯ

1. Борис Тен. Працюючи над Гомером / Борис Тен // Протей: переклад. альм. / [редкол.: О. А. Кальніченко (голов. ред.) та ін.]. – Х.: Вид-во НУА, 2009. – Вип. 2. – С. 606–629.
2. Гомер. Іліада [переклад Бориса Тена] / Гомер // http://ae-lib.org.ua/texts/homer_iliad_ua.htm
3. Коломієць Л. В. Концептуально-методологічні засади сучасного українського поетичного перекладу (на матеріалі перекладів з англійської, ірландської та американської поезії): Монографія / Лада Володимирівна Коломієць. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2004. – 522 с.
4. Коломієць Л. В. Пишнота і злиденність формалістичної школи перекладу: «Шекспірові сонети» Ігоря Костецького / Лада Володимирівна Коломієць // Мова і культура. – Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. – Том 8. – (Сер.: Філологія.) – С. 133–140.
5. Коломієць Л. В. Тенденції розвитку поетичного перекладу / Лада Володимирівна Коломієць // Вісник «СумДУ». – 2006. – № 11(95), т. 1. – С. 162–168.
6. Топер П. М. Перевод в системе сравнительного литературоведения / Топер П. М. – М.: Наследие, 2000. – 116 с.
7. Шекспир В. Пьесы, сонеты / Вильям Шекспир. – М, 1986. – 166 с.
8. Hölderlin F. Samtliche Werke. B V. – Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, J.G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1954. – 430 s.
9. Keck T. A. Der Begriff der Sprache und Ihre Behandlung in Benjamins übersetzerischer Baudelaire-Rezeption/hrsg. von Willi Hutmehmann und Lutz Ruhling. – Berlin: Erich Schmidt, 1997 (296 s.) (Gottinger Beiträge zum Internationalen Übersetzungsforschung; Bd. 14. – S. 240–266.
10. Mieth G. Der Übersetzer / Gunther Mieth // Friedrich Hölderlin. Zeit und Schicksal. Vortrage 1960-2006. – Würzburg: Königshausen und Neumann GmbH, 2007. – 237 S.
11. Scott C. Ich löse mich in tonen. Zur Intermedialität die Stefan George und der Zweiten Wiener Schule / Cakvin Scott. – Berlin: Frank und Timme GmbH Verlag, 2007. – 167 с.
12. Shakespeare W. The Tragedy of Hamlet, Prince of Denmark / William Shakespeare <http://shakespeare.mit.edu/hamlet/hamlet.1.4.html>

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Валерій Подмінюгін – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри теорії і практики перекладу Харківського гуманітарного університету „Народна українська академія”.

Наукові інтереси: теорія та історія перекладу.

Аліна Якимчук – аспірантка Харківського гуманітарного університету „Народна українська академія”, викладач Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Наукові інтереси: теорія та історія перекладу.